

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ - ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА –
HISTORY OF KAZAKHSTAN

ӘОЖ: 94.115

Жанысбекова Г.А.,* Әшим Ж.Қ.

тарих ғ.к., доцент, «Рухани жаңғыру және Қазақстан халқы Ассамблеясы» орталығының
басшысы. М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
менеджер, Шымкент қалалық «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі,
Шымкент, Қазақстан

**1916-17 Ж.Ж. ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ СОҒЫСЫНЫҢ ЖЕТІСУ МАЙДАНЫ:
ТЫҢ ДЕРЕКТЕР ІЗІМЕН**

Автор корреспондент: amirbaevag@mail.ru

Түйін. Өз жерінде өгейлік көрген қазақ халқының жағдайы патша соғысына адамдық ресурс қажеттілігі пайда болған кезде мүлдем қиындап кетті. Оны зерделі Дала ұлдары жақсы түсінді, қаншалықты басы байлаулы, қолы қысқа - қарусыз болса да қарсыласпай беріле салу - әскери демократия рухында өмір сүріп келген, жаугершілік замандарда ел шетіне келген жаудан жері мен суын талай рет аман алып қалған олар үшін мүлдем санаға сыймайтын жат құбылыс еді. Елдегі оқығандар қаншалақты қан төкпеуге шақырғанымен, 1916 жылы басталған Ұлт-азаттық көтерілістің бара-бара жалпыұлттық сипатқа енуі, қасық қаны қалғанша жанталаса қарсы тұруы, өз мемлекеттілігінің негізгі жүйесі – хандықты қалпына келтіруге күш салуы, келімсектердің барлығына бірдей біртұтас майдан ашу және соғыстың Далалық тактикасы мен стратегиясын бұлжытпай жасап, мұздай қаруланған кәсіби тұрақты орыс әскеріне қарсы жылға жуық уақыт бойында қарулы қарсылықты тоқтатпау – бұл Қазақ халқының Ұлы ерлігі.

Кілт сөздер: Ұлт-азаттық соғыс, патша жарлығы, бұратана, солдат, тыл жұмысы

Кіріспе.

Егеменді Қазақстанның Тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейтойы кезеңінде ұлттық рухтың биікке өрлеуі, елдің әлемдік елдер санатына енуі заңды құбылыс. Осындай рухи күшею үстіміздегі жылы 100 жылдық мерейтойы атап өтілген Ұлы Оқиға – 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтеріліске тарихи-ретроспективалық назар аударуды ғылыми айналысқа енбеген тың архивтік деректермен танысу арқылы жүзеге асыру жаңа талдаулар жүргізу; сол кезеңдегі қанды тарихи үдерістің барысын жаңа құжаттар мен толықтыру – ұлт үшін маңызды оқиғаның мазмұнын мүмкіндігінше кеңінен көрсету өзін «Мәңгілік ел» деген брендпен әлемге танытып отырған Отанымыз үшін аса маңызды.

1916 жылғы соғыс барысы зерттелінгенімен, оның ұлттық сипатын, шынайы деңгейін көрсетуге, бағалауға құжаттық-деректік базаның шектеулілігі, әміршіл биліктің тегеуріні, отаршылдық жүйенің еліміз егемендік алғанға дейін жасырын түрде жалғасуы үрдістері мүмкіндік берген жоқ. Тарихи оқиғаның барысы туралы шындықтың отаршыл ел мақсатына орай бұрмалануы Қазақстанның өз егемендігін алуына дейін жалғасып келді. Тәуелсіздік жылдарында ұлттық тарихты зерделеуге ынта-жігер жоғарылағанымен, дерек тапшылығының орны толған жоқ; шетелдік, ресейлік архивтер есігін ашқан жоқ. 1916 ж. көтерілістің 100 жылдығына орай жарияланған мақалалары мен конференция баяндамалары С.Асфендияров[1], Т.Рысқұлов [2], Ә.Бөкейханов [3] т.б. естеліктерін пайдаланды.

Ал академиялық оқулық болып табылатын «Қазақстан тарихының» 3 томында 1916-1917 ж.ж. Қазақстан мен Орта Азиядағы аса ірі ұйымдасқан қарсылықтың бүлікшілер мен

тобырдың қарапайым көтерілісі емес, «отарланған Шығыстың империяға қарсы ұлт-азаттық соғысы», - деп атап көрсетілген [4].

Елін қорғауға шыққан азаматтардың кез-келген соғысы «Отан соғысы» деген атқа лайық. Дегенмен, үзік-үзік көтерілістің орнына біртұтас соғыс ретінде бейнелеу үшін үлкен дерек базасы қажетті. Осыған байланысты 1916 ж. оқиғаны ұлт-азаттық соғыс ретінде сипаттауға мүмкіндік беретін құжаттарды ғылыми айналысқа енгізу проблемасы бой көрсетті және оған жаңа архивтік материалдар негізінде 1916 ж. 25 маусымда басталып, 1917 жылы ақпанда аяқталған тарихи оқиғаның Жетісу орталығы мысалы негізінде «Көтеріліс» деңгейінен «Ұлт-азаттық соғыс» деңгейіне ауыстыру арқылы қол жеткізілді.

1. «Қазіргі кезге дейін босатылған тұрғындардың кейбір бөлігінің әскери міндеткерлікті өтеуге қатыстырылу туралы» атты 1914 жылы жасалған және 1916 жылы қайтадан қарастырыла басталған құпия заң жобасына тарихи талдау жасау;

2. «1916 ж. қазақтарды тыл жұмысына алу туралы патша жарлығы» құжатына тарихи талдау жасау;

3. «Түркістан генерал-губернаторы және Түркістан әскери округы әскерінің қолбасшысы генерал-адъютант Куропаткиннің Николай патшаға берген рапорты» құжатына деректанулық талдау жасау.

Кезінде кеңес тарихнамасында 1916 жылғы қозғалыстың мақсаттары, сипаты және қозғаушы күштері туралы белгілі бір көзқарасы қалыптасқан болатын. Бірақ ұзақ жылдар бойы осы аса бір ірі оқиғаны зерттеу "БК(б)П тарихының қысқаша курсы" мен тоқырау кезеңдерінің дәстүрлері схемалары рухында жүргізіліп келді. 1916 жыл оқиғаларына байланысты жаңаша ойлау және "ақтаңдақтарды" жою тұрғысынан қайта қарастыруды талап ететін көптеген мәселелер бар екенін өмірдің өзі көрсетіп отыр.

Ең алдымен көтеріліс тарихнамасы мен деректемелері туралы бірер сөз. Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 ж. көтеріліс туралы көп жазылды. Мәселені ең алғаш зерттеудің әу басында тарихшылардың аға буын өкілдері С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, С.Меңдешев, Б.Алманов, жазушы Ж. Аймауытовтар тұрды [1-4]. Сонымен қатар олардың бәрі де сол жылдардағы қаһарлы оқиғаларды көзімен көрген, ал кейбірі көтеріліске тікелей қатынасқан адамдар еді. Бұл авторлар еңбектерінің маңызы ерекше. Бірақ олардың бәрі де тоталитаризмнің құрбандығына ұшырап, еңбектері ұзақ жылдар бойы тарихнамаға енбей, атаусыз қалды.

Деректемелердің аса ірі жинағы 1960 жылы Мәскеу қаласының Ғылым академиясының баспасы арқылы жарық көрді [7].

Сонымен қоса-қабат, Ресей архивтерінің өзінде және олардың интернет-ресурстарында жасалған ізденістік-эвристикалық жұмыстардың нәтижесінде көлемі 800 беттен асатын бұған дейін еш жерде жарияланбаған құжаттар кешеніне ие болуға қол жеткізілді. Осы құжаттардың ішінде қазақ халқының ұлт-азаттық көтеріліске тай-тұяғы қалмай бірдей шығуына себепкер болған, жаппай наразылық туындатқан, сөйтіп, «1916 жылғы патша жарлығы» деп атауы мифке айналған, алайда көптеген тарихшының қолына түспеген дерек те бар [6].

Орыс билеушісі – патша жарлық жасау үшін оның алдында көптеген айлар мен жылдарға созылатын алдын ала дайындық жұмыстары жүргізіліп отырылған. Олардың барлығы арнайы министрліктер айналысқан. Қазақтан солдат алу әрекеті I дүниежүзілік соғыс басталысымен-ақ жүргізіле басталған және оның сәйкес құпия заң жобасы - Қазіргі кезге дейін босатылған тұрғындардың кейбір бөлігінің әскери міндеткерлікті өтеуге қатыстырылу туралы» атты 1914 жылы жасалған және 1916 жылы қайтадан қарастырыла басталған құпия заң жобасы жасалып, патшаның қарауына ұсынылды [7].

Көтерілістің барысында Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Куропаткин орыс патшасы II Николайға берген рапортында көтеріліс ошағына айналған өңірлердегі көтеріліс жағдайын сипаттаған және оның барысын карта бетіне қоса түсірген. Біз қарастырып отырған Жетісу орталығындағы көтеріліс Куропаткиннің рапортында № 4

картада бейнеленген [8].

Ғылыми мақалада 1916 ж. патша жарлығының және оған Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы Куропаткин рапортының толық мәтіндерін ғылыми айналысқа алғаш рет енгізілді және оның нысаны ретінде 1916-1917 жылдардағы Ұлт-азаттық соғыстың Жетісу майданы алынды. Оқиғаның хронологиялық шеңберін 1916 жылмен ғана шектемей, оған 1917 жылды да қосу үшін Жетісу жеріндегі тоқталмаған толассыз қантөгістер себеп болды. Соғыс алма-кезек жеңістер және жеңілістер сериясымен жүре отырып, 1917 жылы да жалғасын таба бергендігін архив құжаттары дәлелдейді.

ПАТША ӨКІМЕТІНІҢ «БҰРАТАНАЛАРДЫ» ӘСКЕРИ МІНДЕТКЕРЛІКТІ ӨТЕУГЕ ШАҚЫРУ ҮШІН ЖАСАҒАН ДАЙЫНДЫҚ ЖҰМЫСТАРЫ

XX ғасырдың бас кезі қазақ ұлты үшін қысымшылыққа толы кезең болған еді.

Біріншіден, Ресейдің Азиялық Шығысты шаруаларға қоныстандыра отарлауы империялық мақсаттарға дөп келетіндігіне нақты көзі жетіп, қазақтарды шұрайлы жазық жерлерден шөл дала мен тауларға ығыстыру саясаты іс жүзінде айрықша қарқынмен жүргізіле басталды. 1907-1912 жылдардың өзінде ғана Ресейдің европалық бөлігінен 2 млн. 400 мың адам әкеліп қоныстандырылды. Отарлау Қазақстанда кең көлемде жүзеге асырылды. Патша үкіметі 1916 жылға қарай қазақтарды 40 млн.-ға шұрайлы жерінен айырып, қоныстану қорын құрды. Столыпін реформасының бас кезінде-ақ «Санкт-Петербургские ведомости» газеті былай деп жазуға мәжбүр болды: егер мемлекет мүдделері қырғыздарды құрбан етуді талап етсе, бұған қарсы шығудың керегі жоқ, бірақ екінші жағынан, бір қолымызбен жасай отырып, біздің екінші қолымызбен күйретіп жатқанымызға көзді жұма қарамай, қайта ашық мойындауымыз керек. 1917 жылға қарай Қазақстанда қоныстану учаскелеріне, ормандағы саяжайларға, қазақ әскерлеріне, помещиктік иениелерге, монастырьлік учаскелерге, қалалар мен темір жолдар үшін бөлінген өңірлерге ең жақсы егістік жерлер мен жайылымдардың 45 147 765 десятинасы тартып алынды. XIX-ші ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында, Хиуа мен Бұқараны қоспағанда, бұрынғы Түркістан шегінде орыс қоныстанушыларының 941 поселкалары пайда болды. Түркістанда әрбір келімсекке орыс поселкелерінде 3,17 десятина, ал байырғы халықтың әрбір жанына (қазаққа, өзбекке, қырғызға және басқаларға) 0,21 десятина өңделетін жер тиді. Орасан көп көлемде қырғыз-қазақ батырақтары пайда болды. Жетісу губерниясында барлық қоныстанушылар шаруашылықтарының 98 процентіне дейін жалдамалы еңбекті пайдаланды. Қазақтардың жерін жаппай тартып алу көшпенділер мен орыс-украин қоныстанушылары арасындағы қатынастарды қиындата түсті.

«1899 жылдан кейін қазақтар мен орыстар арасындағы этникалық жанжалдар (қақтығыстар) даладағы өмірдің сипатты белгісіне» айналды деп Т.Рысқұлов өте дұрыс жазған еді [2, б.39-63].

Екіншіден, қаншалықты қиын болғанымен қазақтар әлі де болса өз жерінде өмір сүріп жатыр еді. Бұл жағдай патшалық биліктің өз басына I дүниежүзілік соғыстың ауыртпашылығынан көрген құқайын енді отар елдің басына қарай төңкере салуға деген ұмтылыс басталған кезде тіпті мүлдем шиеленісіп кетті. Қазақ ұлтының ең баскөтерер бөлігін – 16-дан 49 жасқа дейінгі ер-азаматтарды елінен айырып, төгілген от пен оқтың өтіне қарусыз-қауқарсыз түрде шығарып тастау – жерді босатып алудың барып тұрған құйтырқы «көреген» саясаты болатын. Оған дайындық жұмысы I Дүниежүзілік соғыс бастала салысымен-ақ қоса жүргізіле басталған екен. Бұл туралы құпия түрде зерттеулер жүргізіліп, арнайы «Қазіргі кезге дейін босатылған тұрғындардың кейбір бөлігінің әскери міндеткерлікті өтеуге қатыстырылу туралы» «заң жобасы» жасалған [7, Сур.2].

Бұл құжаттың авторлары қажеттілігі болмаса, Ресей империясының кейбір халықтарын шынайы әскери міндеткерліктен босату жарғының «әрбір орыс боданының қасиетті міндеті тақ және отанды қорғау» дейтін негізгі ұстанымымен қарама-қарсы келетіндігін ескертеді. Осы жерде орыс идеологтарының құйтырқылығына тағы да көз жеткізе аламыз: өзінің азиялық Отанын орыс келімсектеріне бере отырып, қазақтар сол

орыстардың айдаладағы еуропалық Отанын өздері мүлдем көрмеген-білмеген біреулерден қорғап беруі міндетті екендігі заңдастырылып жатты. Оның өзінде, - деді аталмыш заң жобасын жасаушылар, - «мемлекеттің орталығының тұрғындарына шет аймақтары үшін әскери міндеткерліктің салмағын сала беру әділетсіздік; нәтижесінде орталықтың есебінен шет аймақтардың тұрғындары дамып, байып отыр. Сонан соң, қандай да бір қандай да бір халықты әскери міндеткерліктен шамадан тыс ұзақ уақыт бойына босату, ол халықтың бойында осындай жеңілдіктің мәңгілік екендігіне нық сенім орнататындығымен зиянды. Ол халықтың мәдени көтерілуі барысында ұлттық сезімі де дами бастайды, нәтижесінде әскери міндеткерлікті енгізу барған сайын қиындай береді (мысалы, Финляндия)» [7, б.2].

Ал рельс жолдарының Ресейдің отарлап алған жерлерінде жатқан ең алыс шекарасына дейін жүргізілгендігі нәтижесінде көптеген шет аймақтардың «бұратана» тұрғындары орыс тұрғындарымен тығыз байланысқа түсе бастағандығы, біртіндеп мемлекеттік тілді (орыс тілін) меңгере бастағандығын және отарлаушылардың тілімен айтқанда «бірлесе өмір сүрудің «мәдени» түріне өте бастағандығы», – басқаша айтар болсақ – орыстана бастап, шынайы боданға айнала бастауы бұл жерлердегі «бұратаналарды» әскерге алуға мүмкіндік бере алар еді.

Орыстардың «бұратаналарды» әскерге алудың «ғылыми» тұрғыда зерттеуі нәтижесінде анықталған:

- а. отарланушылардың «тақ» алдындағы «абыройлы борышы» бар екендігі;
ә. әскери міндеткерліктен босатудың психологиялық кері зардабының болатындығынан халықтардың «кемсітілуі», «мәдениеттенбеуі» мүмкіндігі;
- б. «бұратаналарды әскерге алмаудың еуропалық орыстар үшін «әділетсіз» екендігі;
- в. «бұратаналардың» әскери міндеткерліктерді орындаудың орнына өз үйлерінде баю жолында екендігі;

г. олардың біршама «орыстанғандығы», яғни айдаған жаққа қарай жүре беретін «көнбіс» жағдайға түсуі сияқты т.с.с. негізгі «себептерінен» өзге шет аймақтарды саяси жағдайдың күрт өзгергендігімен есептесу қажеттігі бой көрсетті. Өйткені, Азияда, Қиыр Шығыста жаңа ұлы держава – Жапония өсіп шықты; ұзақ уақыт бойына жартылай отар ел болып келген, баскөтерер қауқары болмаған Қытай жаңа өмірге ояна бастады және әскери бағытта орыстар үшін аса қауіпті қарсылас болып шығуы мүмкіндігі пайда болды; Түркістандық және Кавказдық шекараларда еуропалық державалардың бәсекелестігі салдарынан шиеленістер болып кетуі барлық кезде де ұлан-ғайыр қашықтықты ескере отырып, жергілікті орыстардан құралған запасты әскери қатарға шақырғанда өз запастарынан толық әскерді құрастыра алатындай етіп шет аймақтарда әскери іске оқытылған адамдардан құралған запасты дамытуды қолға алу керек. Жоғарыда аталып өтілген маңызды пікірлер шынайы әскери міндеткерліктен босатуды болашақта қай халықтарда сақтап қалу керек деген сұраққа, ол босатуды аса күмәнсіз қажеттілік үшін ғана мүмкін ете отырып, өте-мөте ұқыптылықпен қарау керек, - деген тоқтамға алып келді.

Бұл ұқыптылықтың мағынасы архив құжатының келесі мазмұнынан белгілі болады. Ол жерде орыстардың «сенімсіз бұратана тұрғындардың», яғни қазақтардың қандай да болмасын топтарын милитарландыру (қаруландыру) мемлекет үшін қауіпті деген саяси пікірі, сондай-ақ, халықтың жекелеген топтарының әскери міндеткерлігін өтеуге шақыру аса үлкен қиыншылықтармен жүретін, әрі армияға ешқандай пайда бермейтін географиялық және климаттық жағдайларды ескерулерінің қажеттілігі және қандай да болмасын бір ру-тайпаның орыстардың мәдениетіне сәйкессіздігін «жабайылығы және әлсіздігі» деп қарастырып, сөйтіп осылардың нәтижесінде әскер құруға жарамсыз болып шығатын кездерді де ескеру қажеттілігін атап көрсетеді және бұл «бұратаналардың» жабайылығына байланысты армияға масыл болатындығын да ескертіп өтеді, өйткені орыстардың ойынша шынайы әскери қызметтің бекітілген уақыты «бұратаналарды» әскери оқыту түгіл, тіпті оларға қандай-да бір мәдени сипат беру үшін де жеткіліксіз, - дейді.

Осы жағдайларға байланысты оларға шынайы әскери міндеткерлікті енгізуден

мүлдем бас тартудың қажеттілігін мойындау дұрыс деп есептелді. Орыс шенеуніктерінің құжат қабылданардан 40 жыл бұрын жасалған ой пайымдаулардың 1914-16 жж. ешқандай да орны жоқ, өйткені Ресейдің өмір жағдайлары өзгергендігі соншалықты, жоғарыда көрсетілген алып тастауларды олардың мемлекеттің қазіргі заманғы жағдайына байланысты қаншалықты қажет екендігін анықтау мақсатында қайта қараудың шынайы қажеттілігі туындағандығын көрсетеді [7, б.11].

Соғыс кезеңінің «талабы» үшін «бұратана» халықтардан әскерге солдат алу ісін жүргізбейінше I дүниежүзілік соғыстың басымдылығы орыстардан ауып кететіндігіне әбден көзі жеткен әскери министрлік шенеуніктері «киргиздардан» солдат алу үшін олардың өздерін зерттеу керек деген тұжырымға келеді және «киргиздардан» қандай солдаттар шығуы мүмкін деген сұраққа жапа-тармағай жауап іздестіре бастайды. Осы сұрақты қарастыруға кіріскен кезде, үкімет оны жергілікті жерлердің өзінде алдын-ала дайындалған бағдарлама бойынша мұқият тексеріп алуды дұрыс деп тапты.

Сөйтіп, Түркістанда жергілікті орыс және «бұратана» халықтарды әскери міндеткерлікті өтеуге шақыруды әскери губернаторлар алдын-ала дайындалған бағдарлама бойынша зерттеп, талдау жасады және өз ойларын талқылауларға салып отырды... Оның үстіне Түркістан генерал-губернаторы және Кавказ наместнигі осы іс бойынша өздерінің жалпы қорытындысын берді.

Патшалық Ресей еуропалық бөлікті мекендеген орыстарды «коренные народы», яғни «байырғы тұрғындар» атаған болатын, ал Азиядағы отарланған жерлердегі халықтарды «инородцы» - «тегі басқалар», «бұратаналар» деп атады. Сол «бұратана» деп аталған халықтардың өзі патшалық Ресей шенеуніктері қабылдаған өмір сүру салты байланысты нақтыланған классификация бойынша бірнеше сатыға бөлінген: отырықшылар, көшпелілер және қаңғыбастар және осы түрмен бөлу патшалық Ресейдің негізгі заңдарының барлығына енгізілген.

Олар «Бұратаналардың» көшпелі өмір салты бойынша өмір сүретін «киргиздар» деп аталатын тобы сан жағынан үлкен деген қорытындыға келді. «Киргиздардың» ең көпшілігі Астрахань және Ставрополь губернияларын, Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарын және Түркістан өлкесіне қоныс тепкен. Бұл аймақтардан ұзын саныекі жарым миллион әскер жасындағы ер адамдар жинала алатындығына болжам жасалды.

Орыс «зерттегіштер» әскерге алынуы тиіс халықтар мен ұлттардың өз тағдырына деген көңіл-күйлерін де болжалдауға, бағалауға кірісті. Сөйтіп, 1914 жылдың өзінде-ақ, «бұратаналардан» әскерге адам алынады екен деген алып-қашпа сөз жіберіп, оған қандай қатынас жасайтындықтарын байқаған. Байқау нәтижелерін әрбір әкімшілік билік басында болатын жиналыс-мәжілістерінде талқылауларға салып отырған. Сөйтіп, бұл жерлердегі тұрғындардың әскерге алу туралы алып-қашпа әңгімелерге деген қатынастары бірдей екендігі анықталды. Мысалы, Торғай мәжілісінің мәлімдемесі бойынша өздерінің жабайылығы және тәртіпсіздігіне байланысты басқаша өмір салтына мүлдем жиіркене қарады, әскери міндеткерлік туралы алып-қашпа сөздерге, жеккөрушілікпен қызбалана қатынас жасайды, - деген тұжырымға келген. [7, б.9].

Қазақтардың әскери міндеткерліктің енгізілетіндігі туралы сыбысқа жасаған қатынасы туралы Омбы кеңесі де куәландіреді, оның өзінде «киргиздар» әскери міндеткерліктен әйел патшалар Анны Иоанновнаның және Екатерина II және император Николай I берген ерекше грамоталарымен Ресейге қан төгісусіз және көтеріліссіз қосылғандықтары үшін мәңгілікке босатылғандықтары туралы уәж айтатындықтарын да ескертеді. Осыған байланыста орыс шенеуніктері ерінбестен осы құпия заң жобасының ішінде бірқатар анықтамалық жұмысты да жүргізген. Дегенмен, кез-келген анықтама да, зерттеу жұмыстарының барлығы да бір ғана мақсатқа – қазақтарды әскерге алу мақсатына бағындырылғандықтан, мәңгілікке әскер алмау туралы патша жарлығы да осы мақсатқа икемделе түсіндіріледі де: «Аталған грамоталар киргиздарды жалпыға бірдей міндеткерліктен емес, рекруттық әскер алудан босатқан. Ресейге қантөгіссіз қосылған туралы мәлімдеме ақиқаты дау туғызатын шындық. Киргиздарды Ресейге қосу 1780

жылдан бастап, 100 жылға жуық уақыт бойына жүргізілді, оның өзінде алғашқы орыс елшілігін қырып тастай жаздап, тұтқында ұстап тұрған. Содан соң, олардың сұлтандарының Ресейге деген ант бұзарлық әрекеттерінің онжылдықтары басталды. XIX ғ. 40-шы жылдарының өзінде тек 1847 ж. өлген соң ғана Кенесары Қасымов даланы толқытқан, мыңдаған атты жинаған, бұрынғы иеліктерін қайтарып алуды көксеген, «киргиздардың» өз тәуелсіздігін қайтарып алу әрекеті аяқталды.

Ресейге қосып алынған «киргиздар» тек XIX ғ. алпысыншы және жетпісінші жылдарында Орта Азиялық хандықтары басып алынғаннан кейін ғана, басқа барар жер, басар тауы қалмаған кезде ғана толық бейбіт бола бастады», - деп салады [7, б.10].

Әрмен қарай заң жобасын жасаушы әскери министрлік шенеунігі сол кезеңдегі Сібір мен Торғай уездерінде отар отарлауы үшін көшпенділердің артық жерлерін тартып алып жатқан жерге орналастыру жұмыстары жүргізілу барысымен де таныстырып және оған баға беріп өткен: «бұратаналардың» көшпенділерінің «отырықшы» разрядына көшірілуіне байланысты олардың ішкі басқарылуы мен сот ісі қайта ұйымдастырылуға екендігін айтып, ол реформаның пайдасын бұқара көпшілік түсінгенін, бірақ, оған байлар мен ықпалдылар қарсылық көрсетіп жатқанын айтып өтеді. Ал жерге орналастыруға келер болсақ, оған «киргиздар» қаскөйлік және сенімсіздікпен қарайды, өйткені олар мал шарушылығын жүргізуі және өмір сүруі үшін орналасқан жерлерін өздерінің бөлінбес меншігі деп есептейді, ал ол жерді бөліп алуды зордың күшімен ғана мойындайды. Еңүлкен наразылықты бұратаналардың ең көп, ең жақсы жайылымдарын алып қойған, өз руластарын толық басқарып отырған бай «киргиздар» туындатады. Бұл тартып алуларды «киргиздар» қашып құтылмас зұлымдық деп есептейді. Олар бағынды, бірақ өкпелі, ыңғайлы сәті туындағанда әрқашан өз наразылықтарын айтып қалады. Бұл наразылықтар кейбір жағдайларда өршіп отырады, - дейді [7, Б.10].

Жерден айрылу, дәстүрлі күнделікті үрдістен ажыратылу қарқыны қазақтар үшін қанша ауыр болғанымен, оның жүргізілу шапшаңдығына орыстардың көңілі толмады. Мысалы, Торғай облысының ерекше мәжілісі «киргиздар» орыстардың мемлекеттік өмірінен әлдеқайда алшақта, сондықтан оған қас; тіпті 15-20-30 жыл деген уақыттың өзінде қазіргі оқшау өмір сүріп жатқан «киргиздардың» орыс мемлекеттілігі идеясын мойындай қоюы екіталай дүние деген қорытындыға келді. Бұдан шығатын жол – орыстық талап деңгейінде дұрыс қойылған білім беру, жақсы орыс мұғалімі және орыс азаматтық тәртібі ғана уақыт өте келе «киргиздардың» Ресеймен шынайы байланысын орната алады және олардың орыстардан алшықтығынан туындаған дұшпандығына тоқтау салады, - деген ғылыми тұжырымсымаққа келді. Ал, оған дейін «киргиздар» армия үшін сенімсіз элемент болды және әскери қызметке алыну құрметі үшін олардың деңгейі өскен жоқ. Әрине, Ресейдің байырғы тұрғындары «киргиздарды» әскери міндеткерліктен босатудың салдарынан артық жұмыс істейді, ал «киргиздар» осының нәтижесінде артықшылықтарды пайдаланады, - деп көлгірсіді. «Киргиздарды» әскери міндеткерлікті шынайы түрде орындауға тарту олардың жалпы мемлекеттік өмірдің ықпал ету өрісіне енгізіп алмай тұрып мүлдем мүмкін емес.

Осындай қорытындыға Омбы мәжілісінде тоқтады. Бұл сұрақ бойынша Омбы әскери округінің әскери басшылығы көшпенділерді неғұрлым табысты орыстандыру үшін әкімшіліктің ұмтылысы түземдіктерді отырықшы өмір салтына өткізудің барлық шараларын қарастыруға бағытталуы тиіс және оған өтудің жолындағы кедергілердің барлығын алып тастауы тиіс; тек қана әскери міндеткерлікті өтемеуге ғана бола «киргиздардың» казактарға, қалаларға, селоларға қосылғысы келмейтіндігі белгілі, - дейді. Көшпенділердің арасында міндетті әскери қызметті енгізу теріс ықпал етіп соншалықты қажет болып отырған «киргиздарды» отырықшыландыру ісін кешеуілдетіп жіберуі мүмкін екенігін болжалдайды.

Омбы мәжілісі «киргиздардың» кедейлерінің отырықшылыққа екендігін «киргиздарды» жерге орналастыру туралы сөз болғанда олардың қоятын бірінші сұрағы «солдатқа ала ма екен?» екендігін куәландырады. Ақмола губернаторына «киргиздар»

топ-тобымен ағылып келіп, өз еріктерімен отырықшылыққа өтсе, жерге алынатын-алынбайтындығы туралы сұрақ қоюмен болды және нақты жауап беруді өтініп, әскерге алынатын болса, онда Қытайға көшіп кетуге рұқсат сұраған.

«Киргиздар» сенімді солдат болады деп күтуге болама? деген сұрақ бойынша Торғай мәжілісі келесі пікірді ұстанды: панисламизм идеясы «киргиздардың» арасында да таралуда; орыс әскері қатарына шақырылу біздің мүмкін жауларымызды күшейтеді. Ресей жалауының астына әскери қызмет атқару олардың санасында Ресейге берілгендік рух орнатпайды, бірақ қару-жарақты пайдалануға үйретеді. Сондықтан орыс армиясының қатарын мұндай «бұратаналармен» ластауға болмайды. Әскерде соны қорғау үшін соғысқа баратын біздің байрағымыздың «киргиз» - солдат үшін не маңызы бар? Біздің дініміз бен отанымыз оған бөтен, тіпті жау, - деген сарындас қорытындыға Омбыдағы мәслихатта келді, оның өзінде осы мәселе бойынша Омбы әскери округының басшылары төмендегідей пікір айтты:

«Әскери міндеткерлікті енгізудің» салдары «киргиздардан» құралатын жасақтың саяси жағынан сенімсіз әскери күшке айналдыратыны болмақ; берілгендігіне сенім артуға болмайтындығын Орта Азиялық халықтарды қазіргі заманғы қару меңгеру өнеріне үйрету пайдалы емес. Пайыздық үлес жағынан алып қарағанда Империя тұрғындарының азғантай бөлігін ғана құрағанымен, Орта Азияның басқа көптеген мұсылман халықтарының біздің бодандарымыздың да, вассалдық мемлекеттер Хиуа мен Бұхараның бодандарының да және Қытай мұсылмандарымен жақын көршілес орналасуы себепті «киргиз» халқының саяси маңызын жоғалтты деп есептеуге әлі де болса мүмкіндік бермей отыр. Сонымен, саяси қажеттіліктерді ескерер болсақ, көшпелі бұратана тұрғындарының арасына жыл сайын қару-жарақты жақсы меңгерген адамдарды аз көлемде болса да енгізіп отыруға Орта Азияның «магометандарының» қазіргі жағдайында жол беру мүмкін емес.

Сонымен, Батыс Сібір және Далалық өлке жергілікті басшылықтың пікірінше «киргиздардың» мәдениеті төмен, дене жағынан жетілмеген, саяси сенімсіз; әскери міндеткерлікті енгізу оларға орыс крестьяндарымен бірдей типте енгізіліп жатқан сот, әкімшілік басқару және жерге орналастыру жұмыстарын тежеп тастайды. Түркістан өлкесінің «киргиздарын» алатын болсақ, жергілікті басшылық оларға бірқатар оң мінездеме береді. Дегенмен Орта Азиядағы панисламдық көзқарастың дамуының нәтижесінде, сондай-ақ Түркістанның ерекше географиялық және саяси жағдайына байланысты, өлкенің мұсылман тұрғындарының, оның ішінде «киргиздардың» арасында әскери міндеткерліктің таратылуына аса абай болу керек. Осының барлығын ескере отырып және Жарғыны қайта қарайтын ведомстволарлық комиссияның пікіріне сәйкес Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстарының және Түркістан өлкесінің барлық облыстарының «киргиздарын» әскери міндеткерлікті өтеу жұмысына шақыруды болашақта ыңғайлы жағдай орнағанға дейін шегере тұруды мемлекеттік орган мүддеге неғұрлым сәйкес келетін дұрыс шешім деп есептеген [7, Б. 11].

Осындай алдын-ала жүргізілген «ғылыми-зерттеу» жұмыстарының нәтижесінде және тұрғындарды әскери міндеткерлікке шақыру туралы жоғарыда келтірілген пайымдардың барлығын ескере отырып, Әскери Министрлік жалпы негізде Түркістан өлкесінің және Саха облысының орыс тұрғындарын, Түркістан өлкесінің дүнген, тараншы және татарларын әскери міндеткерлікке қатыстыру туралы қорытындыға келді [7, Б. 31].

Ал, Орал, Торғай, Ақмола, Семей облыстары және Түркістан өлкесінің барлық облыстарының «киргиз» тұрғындарының әскери міндеткерліктен босатылу туралы өкімі күшінде қалдырылсын деген қорытынды тұжырымдалды [7, Б. 32].

Жоғарыда жасалған тарихи талдаулардан 1916 жылғы қазақ ұлтының үстемдік билікке қарсы бас көтеруіне отаршылдық езгінің күшеюі, жерді тартып алу, салықтар мен алымдардың шамадан тыс ұлғайтылуы, қазақ халқы мен аймақтың басқа байырғы халықтары жөнінде патша өкіметі жөнінде патша жүргізген орыстандыру саясаты, қалың бұқараның жағдайының күрт нашарлауы тарихи алғышарт болса [1, б.638], ал Жетісу майданының басталуына 1916 жылғы 25 маусымдағы «Тыл жұмыстарына 16 мен 49

арасындағы ер азаматтарды алу туралы» патша Николай II-нің жарлығы түрткі-себеп болғандығы белгілі.

Ал, осы жарлықтың өзін оқулықтардан, энциклопедиядан, құжаттар жинақтарынан ешқандай зерттеуші күні бүгінге дейін кездестіре алған жоқ. Төменде осы «атақты» әрі қанқұйлы жарлықтың мәтінін сөзбе-сөз аударып беріп отырмыз: «Үкімет заңдары мен жарғылары жинағы. Үкімет сенаты басылымы. 6 шілде 1916 ж. №182 Бірінші бөлім. Әскери министрліктің Аса биік құзіретті жариялауы

1526. Империяның бұратана ер тұрғындарын әскери қимыл жасап жатқан армияның жүрген аудандарында қорғаныс құрылыстарын және әскери жолдарды салу үшін қажет басқа да жұмыстарды атқару үшін шақыру туралы.

Император патшаға 1916 ж. маусымның 25 күнінде Аса жоғары құзірет көрсетуге көңілі кетті.

1) Әскери ұрыс қимылдары аудандарында қорғаныс құрылыстарын және әскери қатынас пен тасымал жолдарын салу үшін, сондай-ақ мемлекеттік қорғаныс үшін қажет басқа да жұмыстарды атқару үшін Империяның төменде аталған 19-дан 43 жасқа дейінгі ер тұрғындарын болып жатқан соғыс кезінде тартылсын:

а) Астрахан губерниясының және Сібірдің барлық облыстары мен губернияларын Приморье, Амур, Камчатка, Сахалин облыстары, Орта-Колым, Верхолиск және Вилнюс округтері, Енисей губерниясының Турухан және Бочуган бөлімдерінде Томск губерниясы мен уезінің Тоғыр бөлімінде, сондай-ақ Тобыл губерниясының Березов және Сургут уездерінде өмір сүретін қаңғыбастардан басқа бұратаналардың барлығы;

б) Сыр-Дарья, Ферғана, Самарқан, Ақмола, Семей, Жетісу, Орал, Торғай және Закаспий облыстарының бұратана тұрғындары;

в) Тер, Кубан облыстарының және Закавказьенің мұсылман тұрғындары.

2) Бірінші пункте жазылғанға орай жұмысқа алынатын бұратана тұрғындардың жасын анықтау, сондай-ақ оларды жұмысқа алудың рет-тәртібін 1914 ж. 3 тамызда Әскери Кеңес бекіткен ереже бойынша анықталады және Ішкі істер министрлігі және Әскери министрліктердің келісімін алу үшін ұсынылады», - деп аяқталады [6, С. 25].

Осы орайда «қанша халықтың қанын судай шашып, елді ойрандауға жағдай жасаған, халықтың ашу-ызасының тасқындауына катализатор болған осы атақты құжаттың өзінің мазмұны қандай болды екен деген ой тақырып зерттеушілері мен Қазақстан тарихына қызығушылықпен қараушылардың барлығының көкейінде тұрған болуы керек. Ізденіс осы проблемалық сұрақтан басталды десек, артық айтқандық болмас.

Патша жарлықты өз қолымен жазбайды, әрине, оны дайындау жұмысы алдын-ала «ғылыми» негізде, әрі Ресей империясының канцеляриялық заңының құжат дайындауының күрделі ережелеріне сәйкес жүргізіледі. Ал, соның алғашқы нұсқасы «Секретно» деп белгі соғылған Ресей империясының әскери министрлігінің бас штабының пенсиялық және төменгі шендегілер қызметі бөлімі жасап министрлер кеңесіне ұсынған «Осы уақытқа дейін босатылған тұрғындардың кейбір бөліктерін әскери міндеткерлікті өтеуге қатыстыру туралы» заң жобасы болып табылады [8, с.1].

Күпия заң жобасының кіріспесінде патша шенеуніктері бодан елдерден әскерге солдат алуды «ғылыми-патриоттық» тұрғыдан негіздеме болып, «Тақ пен Отанды қорғау әрбір орыс азаматының қасиетті міндеті», алайда, кейбір жерлер мен тұрғындар үшін жасалған «уақытша» ережелердің күші 40 жылдан аса уақытқа созылып келе жатыр, мұны «жөңдейтін» кез келді, яғни бұл мәселені қайта қарау керек, - деп салады.

Құжат дерегі бойынша патшаның I дүниежүзілік соғысқа сала алмай отырған тұрғындарының классификациясы мынадай: Түркістан өлкесі, Камчатка, Сахалин, Енисей, Томск, Тобыл, Якут облыстарының орыс ұлтты тұрғындары; Ұлы Финляндия князьдығының азаматтары; Сібір мен Түркістанның барлық «бұратана» халқы. Осы өлкелерден барлығы әскери міндеткерлікті 7 миллионға жуық ер адамдар «өтемей» отырғандығын анықтайды, ал оның орысы – тек қана 114000. Орыс емес ұлттардың бұған дейін әскерге шақырылмағандығының себебін заң жобасын жасаушылар саяси

себептермен түсіндіреді, яғни, бодандықты енді ғана мойындаған «бұратаналарды» әскер қатарына шақырып, қолдарына қару ұстатудың зардабы Ресейдің уысынан жаңа жер аумақтарының шығып кетуі мүмкін деген қауіп нәтижесі. Талданып отырылған құжат қазақтардың Ресейге бағыныштылығы сезімінің өте төмен екендігін лажсыз мойындайды да, мұның өзін «мәдениетсіздік, жабайылық» деп айыптайды [8, с.2].

Осыдан соң, өздері астамшылықпен «бұратана» деп атаған ұлттар мен ұлыстардың І дүниежүзілік соғысқа баруының міндеттілігін ғылыми тұрғыдан негіздеу үшін құжат авторы қазақтар мен басқа азиялық халықтарға сұрыптаулық «классификация» жасайды. Ол жерде азиялықтар «отырықшылар», «көшпенділер» және «қаңғыбастар» болып, үшке бөлінеді. Оның өзінде - деп атап көрсетеді дерек авторы - негізінен бұратаналардың басым көпшілігі отырықшылыққа өтсе де, Ресейдің қоластына толық өтіп кетуден сақтанып, өздерін «көшпенді» деп көрсетіп, отырықшылардың ақшалай төлейтін салығы қаншалықты аз болып, керісінше көшпелілердің төлейтін «натуралды» салығының ауыртпалығы қаншалықты көп болса да, оған да шыдап беріп, өз дәрежесін жоғалтпау үшін ақырғы амалдарын жасап бағуда екендігіне тоқталған [8, с.9].

Осындай, өз елдігін сақтау үшін, «Малым – жаным садағасы, жаным – арым садағасы» деп еңіреген ата-бабаларымыз, 1916 жылғы патшаның кезекті зобалаңында да бір адамдай жұмыла атқа қонуы – заңды құбылыс. Мұны орыстың саясаткерлерінің сезбей қалуы мүмкін емес-тін. Сондықтан, жергілікті жерде тұрақты армия ұстап, оны тек орыстардан ғана жасақтады. Бұл туралы құжат: оның өзінде орыстар «біздің» азиялық жер аумағымызды мекендеп, игеру үшін осы міндеткерліктен босатылған - дейді.

Бұл құйтырқы саясаттың 1916-1917 жылдардағы ұлт-азаттық соғысының басталуы себептері кешеніне қосымша болғандығы да айқын. Яғни, қазақтардың барлығы әскерге алынуға тізімдер жасалып жатқан кезде, орыстардың егінін салып, малын жайлап, жайбарақат өмір кешіп, оның үстіне Жетісуды мекендеген орыстардың жазалау отрядтары құрамында қазақтарға әскерге неге бармайсың деп, қоқан-лоққы көрсетуі фактісі лаулаған отқа май құйғанмен бірдей болды.

1916-17 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ СОҒЫСТЫҢ ЖЕТІСУ МАЙДАНЫ ТУРАЛЫ ЖАҢА АРХИВТІК ДЕРЕКТЕР ЖӘНЕ ОЛАРҒА ТАРИХИ ТАЛДАУ

Патша жарлығы шыға салысымен өздері қандай алапат күш иесінің қарсыластығына бастау салып жібергенін түсінген жергілікті басқару биліктерінің шенеуніктері енді дереу халықтың ашуызасының тасқынының алдын алмақ болып жанталасады. Оны мына бір 1916 ж. 16 шілдесінде берілген жеделхат мәтінінен де аңғаруымызға болады: «Сіздің өзіңіздің назарыңызға. Түркістан және басқа да шетаймақтар түземдіктерін әскер жұмысына алу сыртқы істер министрлігінің, бас штабтың және Түркістан генерал-губернаторының қатысуынсыз жасалды. Бірақ енді патша шығарған шешімді өзгерту мүмкін емес. Сондықтан, тыныштықты сақтаудың барлық шараларын жасаңыздар. Клеммь»[9].

Яғни, патша жарлығының заңсыздығы, халықтың айдаладағы патша үшін құрбандыққа шалыну деңгейіндегі мал іспеттес бодандар емес екендігі, өзінің айтар сөзі, көздеген арман-мақсаты мен дербес мұң-мұқтажы бар, діні мен тілі басқа бөгде ұлт екендігін түсіне отырып, сол халықтың алдында өздерін ақтап алудың, бассауғалаудың ақырғы айла-шарғысын жасай бастады. Дегенмен, халықтың жан толқынысынан туындаған алапат соғыс жағдайында ұлы күшті сөзбен тоқтату мүлдем мүмкін емес еді. Сондықтан, өлкеде соғыс жағдайы жарияланып, әскери-соғыс трибуналдары көптеп ашылып, өмірлік маңызы бар құрылыс нысандары ерекше күзет пен бақылауға алына бастады [10].

Мысалы, Сырдарья өзенінің жоғарғы ағыстарында су қоймалары құрылыстарын салуды зерттеушілердің бастығы И.Г.Александровтың Түркістан генерал-губернаторы Ф.В. Мартсонға гидрометриялық станциялардың техникалық қызметкерлері мен мүлкін қорғау үшін әскери командалар тағайындауын өтінген хатында ол өзі басқарып отырған екі су станциясының әрқайсысын қорғау үшін 6 әскеріден құралған екі отряд сұраған [11].

Ал, әскери министрлікті уақытша басқарып отырған инфантерия генералы П.А.Фроловтың Николай II патшаға 1916 жылдың 25 маусымында берген жарлығының орындалуы және Түркістан генерал-губернаторы генерал-адъютант А.Н.Куропаткинге Түркістан әскери округының әскерлерінің басқолбасшысы шенін беру туралы баяндамасында [12] патша шенеуніктері қазақтардың әскери наразылығының басталуы туралы мынадай «тұжырымдар» жасаған:

1. тұрғындар да әкімшілік те тұрғылықты жерден тысқары аумақта жұмыс жасауға алынуға ешқандай да даяр болмаған, асығыс жасалған тірліктердің арқасында тәртіпсіздіктер орын алып, орыс қаны төгілген, сөйтіп қару қолдануға мәжбүр еткен;

2. қару қолданудың арқасында үкіметтің өкімдеріне қарсы нақты қарсылықтар жойылды, бәрібір тұрғындар толқулы, тәртіпсіздіктер қайтадан өршіп кету қаупі сақталуда;

3. осының алдында ғана үкіметтің заңына бағынуға даяр екендігін білдірген «киргиздардың» еңсесі түсіп кеткен.

4. Ферғана облысындағы басқа облыстарға қарағанда тыныштық жағдай оның әскери губернаторы Гиппиустың Жарғыны өз бетінше түсіндіріп, әскерге өз тілектерімен ғана алатын айтқаннан кейін ғана орнаған. Ал егер, Жарғы толық орындала бастайтын болса, онда бұл облыс та көтеріліске шықпақ.

5. Жетісу облысының «киргиз» тұрғындары Қытай шекарасынан өтуге дайындалуда; Сыр-Дарья және Ферғана облыстарының «киргиздары» да осыны жасауға дайын отыр.

6. Түркістан өлкесінің облыстарында тіркеу жұмыстары жүргізіліп жатқан жоқ. Сондықтан, әскер жұмысына нақты кімдердің алынуы тиіс екендігі де анық емес. Тіркеу жұмысын жүргізуге жасалған талпыныстар нәтижесінде оны жүргізушілердің барлығы да «киргиздардың» қолынан опат болды. Мұндай санақты қайта бастау өте қиын. Өйткені жаңа тәртіпсіздіктер басталып кетуі де мүмкін.

7. «Түземдік» тұрғындардың нақ қайсысын әскер жұмысына алудан босатуды анықтау мәселесі де шешілген жоқ, бұл да қиындықтар туындатып отыр, - деген сарындас қорытындылар патшалық биліктің дағдарысын нақты да айқын көрсетіп беріп отыр.

Патша ағзамының өзі қолымен: «Келісемін. Шет аймақтарда қанды тәртіпсіздіктерге алып келген іс-шараны асығыстықпен және ойланбай жасалғандығын ескертемін» деп белгі соққан бұл құжатта нақ осындай 19-дан 45 жас аралығындағы орыс мұжықтарын инженерлік бөлімдерге алу ісі ішкі Ресейде асықпай, екі жыл ішінде жүргізілгендігін, бірден қауырт түрде барлық баскөтерер ер-азаматты алып кету шаруашылыққа орны толмас соққы жасайтынына талдау жасалған. Өз асығыстығы мен шалалығын мойындау тек көзбояушылық үшін жасалған әрекет болатын. Оны алысқа бармай, нақ осы құжаттың келесі бетіне үңілсе де айқын көруге болады. Архивтік құжаттың 577 парағының артқы бетінде Түркістан генерал-губернаторы генерал-адъютант А.Н. Куропаткиннің осы өлкедегі жағдайды тыныштандыру үшін қандай іс-шаралар жасайтындығы туралы патша ағзамымен ой бөліседі. Ол жерде Куропаткин өзге іс-шаралардың алдында Түркістан өлкесінің тәртіпсіздіктерінің басты кінәлілері болып табылатын «түземдіктерді» ең қатал түрде жазалау керек деген басты шарасын ең алдымен көрсеткен және Түркістан әскери округында әскери жағдай орнатылып, оның әскерінің командиріне «Басқолбасшы» атағын беру сұралған [13].

Жергілікті жердегі орыс билігі басындағылар және патшаның кадрлық офицерлері осынау оқиға ішінде жүргендегі өз жағдайын «соғыс» жағдайы деп бағалап, өздеріне

соғыс кезіндегі барлық құқықтар мен міндеткерліктерді сұрағаны XX ғасырдың бас кезінде еліміз соғыс режимінде болғандығына тағы да айқын дәлел.

Егер, соғыстың басталуына екі елдің арасындағы дипломатиялық келіссөздердің нәтиже бермегендігі салдарынан барады десек, онда дипломатиялық қатынастарды, хаттарды, өтініштерді әрбір облыстағы рубасылар, ру ақсақалдары уезд, облыс басшыларына қарша боратқанын, оның жауабын асқан шыдамдылықпен күткенін, көтеріліске қарағанда қарулы қақтығыстың бір сәттік бұрқ етпе ашу емес, талай іс-әрекеттің, жасалған қадамдардың нәтижесіздігінен ел бүтіндігін сақтап қалудың соңғы шекарасындай болған әскери қақтығысқа амалсыз бару екендігін көре аламыз.

Әскери жағдайды орнатып алғаннан кейін орыстар тарапынан әскер жасақтау ісі шапшаң қолға алынды. 1916 жылдың 27 шілдесінде Жетісу ерекше казак жүздіктерінің 3-ін құру туралы іс-әрекеттерін бастады[14] және жер-жерден әскери іс-қимылдар туралы әскери рапорттар келіп түсе бастады [15].

1916-1917 жж. қазақтардың патша үкіметіне қарсы ұлт-азаттық соғысының Жетісу майданындағы оқиғалар тізбегі қарапайым бұрқ етпе көтеріліс оқиғасынан мүлдем алшақ жатты.

Түркістанның генерал-губернаторы Куропаткин өзінің басқарып отырған жераумағында болып өткен әскери іс-қимылдар туралы өзінің басқолбасшысы патша ағзамға берген рапортында ұлт-азаттық соғыстың ірі майдан шептерін анықтаған: Самарқан облысы; Сырдария облысы; Ферғана облысы; Жетісу облысы; Закаспий облысы және т.б. жерлерінен өтті.

Бұлардың әрқайсысындағы әскери соғыс іс-қимылдарына арнайы карталар жасалып соғыс бағыт-бағдарына баға берілді[10]. Қаншалықты «шайка», «басбұзарлар», «бүлікшілер» деп атағанымен тұрақты армияның бөлімдерін және оларға тиесілі барлық қару-жарақты жаппай жұмылдырғанына қарағанда майдан ұрыстары әскери жергілікті жердегі әскердің барлық мүмкіндіктерін қажет еткен сыңайлы. Мұның өзі 1916-1917 ж.ж. тарихи үдерістің «көтеріліс» емес, «соғыс» болғандығының айғағы. Осы майдандардың ішінде аса ірі және қазақтардың ұйымдасқан түрде бір кісідей жұмыла бас көтерген жері Жетісу. Осыған орай Жетісудағы майдан ұрыстарына жаңадан ашылған деректерді пайдалана отырып талдау жасау қажеттілігі бой көрсетті. Сондықтан 4 картаның және Куропаткин рапорты берген мәліметтерін талдайтын болсақ, Жетісу облысында алғашқы көтеріліс туралы хабар 6 тамызда естілді: осы күні Верный уездінің оңтүстік-шығыс бөлігінде, Асы өзені бойында, жұмысшылар тізімін жазуға келген, уезд басшысының көмекшесіне қазақтар қарусыз шықты. Сол күні Самса ст. райондар, Верныйдан 80 верст батысында, қырғыздардың тобы телеграфты бүлдірді, почталық хаттың дұрыстығын бұзды, почта станцияларын қиратты және тонады, өздерімен мүлікті және жолаушыларды, жылқыларды қоса алып кетті. 9 тамызда Қордайдан Верныйға дейінгі почта станциялары толықтай қиратылды. Одан кейін Тоқмақ және Пішпек өңірлеріндегі 6 болыстың «киргиздары» Пржевальскімен хаттар байланысын үзіп тастады. Көбінесе қаруланған үлкен топтары Кәстек тауының өңірінде және Асы өзені бойында болды. Шелек, Сусамыр, Үлкен және Кіші Кебін өңірінде орыс ауылдарына шауып, олардың мүлкін тартып алып және қолдарына түскен адамдарды айуандықпен өлтірді. Куропаткин қазақтардың бұл майдандағы бірқатар әскери тактикасын мойындауға мәжбүр болды. Ол: «Киргиз шайқаларында ұйымдасқан іс-әрекеттер байқалуда: кейбіреулерінде ерекше белгілері бар, ал кейбіреулерінде баскиімдерінде металлдан жасалған белгілері болды, біздің әскердің қимылын хабарлап тұратын сигналдар қолданды, таулы өңірлерде оқ-дәрі мен суық қару жасайтын шеберханалар тұрғызылды», - деп үрейлене жазады [8].

Көтерілістен бұрын қырғыздар 3 төменгі шенеуніктен үлкен емес конвойды басып алып, олардан көлік, 170 берданка қаруы және 40 000 оқ тартып алып Пржевальскіге қарай жол тартқан. Қалған қаруларды Халық жасақтарына Қытай шекарасынан жеткізіп тұрған. Негізгі көтеріліс ошақтары Пішпек уездінің оңтүстік жағындағы таулы өлкелер және бүкіл Пржевальскі уезді және оған іргелес Жаркент уездінің оңтүстік бөлігі. Осы өлкедегі бүкіл

орыс ауылдары қиратылды. Аман қалғандары Тоқмақ ауылында және Пішпек, Пржевальск қалаларында тығылды. Тек Пржевальск уезінде 6024 отбасы жапа шекті, олардың ішіндегі көбісі бүкіл мүлкінен айырылды. Әкімшілік шенеуніктерінен: Пржевальск уезді бастығының көмекшісі подполковник Кайчев және Пішпек уездінің таулы болыстарының полиция қызметкері Меньшиков бүкіл адамдарымен ал бөлек әскери командалардан: Нарын учаскесінен - 1 прапорщик 9 казактарымен және 8 солдаттарымен, Қарқарада – 24 казак және Жалаңаш өңірінде 6 казак. Жаркент уездінің солтүстік бөлігіндегі 17 болыс және Балқаш ауданы маңынан көшпенді болыстар, Верныйдан, Қапал және Лепсі уездіндегілер Қытайға асып кетпекші болды. Бірақ көп жағдайда «киргиздар» өздерінің жерлеріне қайта оралып жатты. Жетісудағы көтерілісті басу үшін басқа облыстардан 3.5 әскер, запастағы әскердегі 7 ротаны, 5 зеңбірек және 14 қару жіберілді. Жетісуға бұл әскерлер 3 бағытта жіберілді: Әндіжан жақтан – Нарын бекінісіне, Черняевтен - почта жолы бойынан - Пішпек пен Тоқмаққа, және айналмалы темір жолмен Семипалатинскіге және одан кейін Сергиополь - Лепсі - Верный бағытынан әскерлер жіберіліп отырылды. Негізгі әскерден бөлек казак батареясымен казак полкі және Кольтанский пулеметшілер командасымен, оның ішіндегі Орынбордың 7 казак полкі Черняевқа жіберілді, ал Сібірлік 9 казак полкі Семипалатинск арқылы Верныйға жіберілді. Бұл әскер келген соң қырғыз халық жасақтарын таулы аудандарға қарай ығыстырылды, тамақтың жетіспеушілігінен, жемнің жетіспеуінен малдарынан айырылды. Бірақ Пржевальск және Пішпек уездерінің 39 болыстың көтерілісші қырғыздары Марийн ауылының дүңгендері және басшыларымен көтеріліс орталықтарында орналасқан әскердің сырт және тау арқылы өздерімен бірге тұтқынға түскен орыстарды алып, Қытайға жетіп оның ішінде Қашғар және Құлжа провинцияларына, кейбірі ішкі Қытайға барды: малынан айрылғаннан кейін аштыққа ұшырап, қайта оралуға рұқсат алды.

Ояз басшыларының берген есебінде Жетісу майданында қаза тапқан орыстардың жалпы саны 2380, із-түссіз жоғалғандары 1459 болса, оның ішінде әскерилерден 3 офицер, 52 төменгі шенді қаза тауып, 41 төменгі шенді жарақаттанды және 75-із-түссіз жоғалды. Сөйтіп, мұздай қаруланған жау жағы, қару-жарақсыз бейбіт жатқан елдің шамына тиіп, шамырқанған елдің қаһарынан тек Жетісу майданының өзінде бір жылға жуық уақыт ішінде 4000-ға жуық адамы мен атты әскерінен, қыруар соғыс техникасынан айрылды [8].

Сонымен, қорытындылай келе, қалтарысқа қалдырыла салынған құжаттарды көтеру нәтижесінде қанды оқиғаның басталған датасымен ғана атап, оның бір сәттік бұрқ етпе көтеріліс ретінде көрсетуге тырысқан конъюнктуралық тарихи жазбалардың дұрыс еместігі, оқиғаның бір сәттік көтеріліс емес, екі жылдың көлемін алған, екі жақтан да көптеген адам мен техника шығындарын шектірген, заң түрінде соғыс жағдайы жарияланған, нақты соғыс оқиғасы екендігін патша шенеунігі, тарихи нәубет топалаңның көрігін үрлеп жүрген қандықол жендет - Куропаткиннің өзінің сөздерімен-ақ дәлелденді. Бұл соғыстың ұрыстарының майдан шебі болғандығын, сол шепті қызыл сызықпен белгілеп берген сол кезеңнің өзінде жасаған карталарынан көрініп тұр (сурет №4-6).

Осы оқиғаны хронологиялық жағынан тек 1916 жылмен ғана шектей салу - алдымен патшалық Ресейдің, онан соң кеңестік биліктің негізгі мүддесі - қоластындағы халықтардың ұлы орыс халқына күн көре алмайтын тобыр екендігін дәлелдей салу үшін қажет болатын. Оның үстіне, патшалық Ресей өзі көздеген мақсат-мүддесіне қол жеткізіп қойды: «бұратаналар» соғыс қажеттілігіне керек ғимараттар мен жол қатынастарын салу ісі үшін батыс майдан шебіне қойша тоғытылып жатты. Елдің баскөтерерлері асылды, атылды, шабылды, жазаланды. Елде тыныштық орнағандай болды. Дегенмен, бұл тыныштық тек ауыр жараланып, зардап шеккен ел тарапынан ғана орнаған тыныштық болатын. Енді қарама қарсы жақ - орыс қоныс аударушылары тарапынан кек алу әумесерліктері басталды. Бұл туралы архив құжаттары материалдары сөйлесін: «Наши делегаты сообщают ужасающие положения киргиз Семиречья. Киргизы внезапно убиваются поселенцами-семиреченцами. Возвращающихся из Китая киргиз не пускают на свои места. За ними форменно охотятся. Киргизы терпят крайнюю нужду. Корма нет.

Голодают, продают жен и детей. Доходят до того: съедают друг друга. Русские поселенцы Семиречья вооружены, киргизы безоружны. Нет слов описать положения киргиз. Горе, несчастье, море слез. Необходимы экстренные меры. Туркестанский краевой мусульманский совет» [17].

1917 жылдың 30 маусымында Түркістан мұсылмандар комитеті Уақытша үкімет пен солдат депутаттары кеңесінің атқарушы комитетіне берген жедел хатының жалпы мәтінінен көріп отырғанымыздай қарулы іс-қимыл онан әрмен қарай жалғасын тапқан және қансыраған жақ - қазақтарды біржола жер бетінен жойып жіберуге тас-түйін бекінген. Бұл - басқыншылық соғыс заңы.

1917 жылдың 25 қазанына дейін Уақытша өкімет өзара қанды қырғынға ұшыраған екі жақ - Жетісу қазақтары және Жетісуды қоныстанған орыс мұжықтары мен казактарын өзара біріктіруге тырысты. Себебі, ұрыс майданының екі жағында қалған екі тап та патшаның қаналушы бодандары болатын. Жаңа саясатқа бұл екеуінің өзара қырқысуы жақсы нәтиже бермес еді. Сөйтіп, осы жағдайда Уақытша өкіметтің «К населению Семиреченской области» деген жаңа құжаты жасалды [18].

Ол жерде «Патша өкіметі өзінің ебедейсіз іс-әрекетімен Жетісу жерін жайлаған «киргиздардың» бойына үрей ұялатты: өз тағдырына алаңдаған «киргиздар» көтерілді, - дей келе, жара әлі де болса жазылған жоқ, әлі де болса бейбітшілік орнаған жоқ, - деп сол кезеңде орын алып отырған жағдайды нақты көрсетеді. Ал, егер қарулы көтеріліс пен қарулы қақтығыстан соң бейбітшілік орнамаса, бұл әлі де болса майдан ұрыстарының жүріп жатқандығын көрсетеді. Жетісу жерінде соғыстың шоғы әлі де болса өшпей жатқандығын бейбітшілікті орнатуға жасаған ұмтылған Уақытша өкіметтің құжатының мына сөздерінен де айқын көрінеді: «Еркін Жетісулықтар! Сендердің жараларың ауыр, қасіреттерің ұлан-ғайыр, дегенмен бітімгершілікке келуге болады! Бұрын сендер бір-біріңе бөтен едіңдер, енді сендер азатсындар, теңсіндер, бауырсындар. Бір-біріңе бауырластық қолын созып, бұрынғыны ұмытыңдар! Орыс адамдары! «Бұдан әрмен қарай өздеріңнің бауырларың болып табылатын «киргиздарды» Уақытша өкімет кешіргендей кешіріңдер! «Киргиздар»! Туған жерлерің сендерді күтіп тұр. Орыстарға келіп, олармен бітімге келіңдер!»

Бейбітшіліктің орнамағандығын келесі құжат та растайды: «Правительство простило киргиз, но местное население не простит их. Не может население простить киргизам выкалывание глаз, вырывание языков, убийство невинных людей. Не может оно простить киргиз, виновников полного своего разорения. Примерение необходимо ... Недавно еще, 11 марта сего года киргизы убили 3 солдат, уехавших в горы на разведку. Русские бьют единичных киргиз почти ежедневно» [19].

Сурет №1. А.Н. Куропаткиннің Николай II-ге ұлт-азаттық соғыс барысы туралы берген рапорты үшін дайындаған картасы [16]

Сурет №7. Жетісу өлкесінің мұсылмандар кеңесінің Уақытша өкіметке жіберген жеделхаты [17]

«Шолпан» журналының 1922 жылы ноябрь-декабрьдегі №2,3 санында «...16-шы жылғы төңкеріс. жерін алған отаршылдардың зорлығы зорға дегенде 21-ші жылда ... жерлеріне (қайта) ие болды...» деген мәлімет кездестірдік [20]. Жетісу жерінің, оның ішінде тұтас Түркістанның әскери-оккупациялық жағдайда болғандығына М. Шоқайдың мына сөзі де жарқын мысал бола алады: «Я думаю, - говорит Петерс,- мы не найдем такого идиотау который сейчас пошел бы на улицу и стал открыто ругать узбеков, таджиков, киргизов, казахов, как это было в 1920-1921 гг.» [21]. Сонымен, 1917 жыл Ұлт-азаттық соғыстың екінші кезеңі деу дұрыс және өзінің толық зерттелуін күтіп тұр.

Қорытынды. 1916 жылғы ұлттық қозғалысты ұзақ жылдар бойы зерттеушілер көтеріліс деп бағалап келеді. Көтерілген халық қозғалысқа бірте-бірте дем берді, таудан аққан селдей ол бір-біріне жалғасып, жайыла берді, тайфундай сатырлатып, күтірлетіп, теңселтті. Басқаша айтқанда, ол бір жерде болған көтеріліс емес, сериялы көтерілістер, көтеріліс шеңберінен шығып, төңкеріс дәрежесіне көтерілді. Ал осындай дауылға ұласқан қозғалыстың қандай ерекшеліктері бар еді?

Біріншіден, азаттық қозғалыс бүкіл халықтық бағыт алды. Отаршылық зорлығы, қорлығы алдында таптық, әлеуметтік, тағы басқа қайшылықтар аңдалмай да қалды. Екіншіден, тұтас аймақ қаруланған халықтан тұрды. Хан Кенеден кейін ұзақ жылдардан кейін «қаруланған халықты» «территориялдық» әскери ұйым, ата-бабадан қалған әскери өнер қайтадан жаңғыртты. От жалын Ұлы Даланы ғана емес, Орта Азияны шарпыды. Халық жазалаушы қосынмен сөзге келмеді, кешірмеді. Қанға қан, жанға жан деп жекпе-жекке біртұтас организм болып қарсы тұрды. Үшіншіден, Қазақстан мен Қырғыз сахарасының кейбір аудандары болмаса күрес тек орысқа емес, қара шекпенді шаруаға емес, империяға қарсы бүкіл халықтық бағыт алды. Ал кейбір ұлтаралық

наразылықтардың ұйымдастырушысы империяның өзі, оның отарлық аппараты еді.

Төртіншіден, тарихтың сол бір алмағайып кезінде халық қарулы күш қана ұйымдастырып қоймады, ел басқару органдарын құрды, құқықтық нормаларды белгіледі. Салық жинау жүйесін жасады, елбегі, хан, хан кеңесі, қазылар алқасы, сардарбек тағайындалды. Жетісуда қазақтар қырғыз, өзбек, ұйғырлармен бірікті, ел арасында елшіліктер жүрді. Басқаша айтқанда, мемлекеттік негіздер құрылды.

1916 жылғы оқиғаны бағаламаудың бірнеше салдары бар. Ол ең алдымен зерттеу жұмысының қарышын бәсеңдетті, оның ауқымын тарылтады. 1916 ж. көтеріліс Шығыс халықтарының отарлық саясатқа қарсы ұзақ дәуірге созылған күресінің жалғасы болды. Соғыс зардаптары, Столыпин реформасы кезінде жергілікті халықтың жерін тартып алудың үдей түсуі, дәстүрлі шаруашылықтың күйзелісі мен құлдырауы, өлкені тоналуының күшейе түсуі, орыстандыру саясатының ұлғаюы - осының бәрі халық наразылығын шегіне жеткізді. Жергілікті халыққа қарсы жазалау саясатының күшеюі, қазақ және басқа да бұратана халықтарды қара жұмысқа алу жөніндегі Указды орындау әдістері мен репрессиялар қоғамның барлық таптарын көтеріп, қарсылықтың жалпы ұлттық сипатын тудырды. 1916 жылғы көтеріліс кезеңінде қазақ халқын біржола құртып жіберу қаупі туды. Жоңғарлармен күрес дәуіріндегідей, тарих мәселені тағы да төтесінен қойды: қазақ халқы өмір сүруін тоқтатады, немесе ұлт ретінде жан сақтауы қажет. Тұрғылықты халықты құртумен айналысқан жазалаушы экспедицияларға әскери бөлімдер қазақтар жасақтарынан тұрды.

Ұзақ уақыт бойы көтеріліс басшылығы, оның көсемдері «ВКП(б) тарихының қысқаша курсына» бейімделіп, таптық тұрғыдан қарау позициясынан ауытқымау үшін әлеуметтік жағынан қара халықтан шыққандар деп келінді. Сондықтан хан сайлау, сардарбектерді, уәзірлерді сайлау, яғни басқарудың шығыстағы дәстүрлі институттары қалпына келтірілгені жайлы тарихи факторлері есепке алынбады.

Көтеріліске шыққан халық отарлауға дейінгі мемлекеттік басқару жүйелерін қалпына келтірді. Жер-жерде даладағы дәстүрлі ақсүйектер өкілдерінен хан сайланып жатты. Мәселен, қырғыз, Торғау уездерінде дала ақсүйектерінің 9 өкілі хан көтерілді. Ақмола облысының Еренсай және Әйелді болыстарында хан және 4 қазы сайланды. Шерубай-Нұра болысында - Нұрлан Қияшев, Қарашақ болысында Оспан Шонов хан деп жарияланды. Верный уезінің Жайымтал болысының ханы болып Бекболат Әшекеев сайланды. Болыстық басқару жүйесі қалпына келтіріліп, әкім - ел бегі, сот алқасы - жасақшы, қазына билеушісі - қазынашы, халық жасақтары армиясының қолбасшысы - сардарбек құрылды. Халық жасақтарының әскери өнері зерттелмей келеді. Алғашқы жеңілістердің тәжірибесі мен сабақтары халық жасақтарының партизандық күрес тәсіліне көшуге мәжбүр етті, күші басым жаумен күрескенде көшпенділер қолданған соғыс тәжірибесін пайдалануға тура келді.

1916-1917 жылдарда оқиғалардың қауырт өрбуі, өкімет пен саясаттың жиі алмасуы, қанды қырғын соғыстар мен ұлттық антогонизмнің күшеюі 1916 жылғы халық жасақтары идеясы тағдырын трагедияға орап кетті. Азамат соғысының от-жалынында екі жақта қолына түскенімен шайқасты, осының нәтижесінде бейбіт халық зардап шегіп жатты.

1916-1917 жылғы оқиға зардаптары трагедияға толы болғанымен ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының сана-сезімін оятуға зор түрткі болды. Орталық езгі орнықаннан бері алғаш рет олар ұлттық мүдделері бір екенін білді, белсенді саяси әрекетке тартылды, Ресей самодержавиясының отаршыл экспансиясына қарсы тұра алатын күш екенін сезінді. Орта Азия мен Қазақстан халықтарының күресі ұрпақтар зердесінде мәңгіге сақталған. Еліміз басынан өткеріп отырған бетбұрыс кезеңінде біз оған назарымызды аударып отырмыз. Ұлттық сана-сезім өсіп келе жатқан тұста, іс жүзіндегі ұлттық егемендік үшін және риясыз ұлтаралық татулық үшін күрес жағдайында ұлт-азаттық қозғалысының қарама-қайшы әрі күрделі тарихын тереңдете және айғақты зерттеу қажеттігі туындайды. Оның схематизмнен де, догматизмнен де ғана емес, бағасы арзан конъюнктурадан да алыс тұрғаны жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Асфендияров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата-Москва: Қазақстанское краевое издательство, 1936. – 150 с.
2. Рыскулов Т. Восстание туземцев Средней Азии в 1916г. В двух частях. – Кзыл-Орда: Государственное издательство КССР, 1927.
3. Бөкейхан Ә.Н. Шығармаларының 9 томдық толық жинағы./ Құраст.: Аққұлұлы Ж. Астана: Сарыарқа, 2013.
4. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінгі күнге дейін. 5 томдық. Т.3-Алматы: Атамұра-2010. б. 40
5. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 252 с.
6. Высочайшее повеление о привлечении мужского инородческого населения империи для работ по устройству оборонительных сооружений и военных сообщений в районе действующей армии и иных работ, необходимых для государственной обороны // Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. М., 1960. С. 25.
7. Проект Устава о привлечении на отбывание воинской повинности некоторых частей населения, освобожденного от нея до настоящего времени. // АВПРИ. Ф. Среднеазиатский стол. Оп. 486. Д. 340б. С. 1-4, 8-13, 31-33.
8. Копия. Секретно. Его императорскому величеству Туркестанского генерал-губернатора и командующего войсками Туркестанского военного округа рапорт. // РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 4548. Л. 1–15 об.
9. АВПРИ. Ф. Среднеазиатский стол. Оп. 486. Д. 185. Л. 246.
10. РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 4546. Ч. 1. Л. 179–179 об.
11. РГИА. Ф. 432. Оп. 1. Д. 422. Л. 6, 7.
12. РГВИА. Ф. 1396. Оп. 3. Д. 549. Л. 576–578 об. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. М., 1960. С. 39–42.
13. РГВИА. Ф. 1396. Оп. 3. Д. 549. Л. 577-578 об.
14. РГВИА. Ф. 2000. Оп. 3. Д. 2464. Л. 74-74 об., 83.
15. РГИА. Ф. 426. Оп. 3. Д. 205. Л. 2.
16. Карта Семиреченской области с обозначением районов, охваченных восстанием. Масштаб: в 1 дюйме 40 верст. 22 февраля 1917 г. Приложение к рапорту А.Н. Куропаткина Николаю II от 22 февраля 1917 г. РГВИА. Ф. 165. Оп. 1. Д. 5105. Л. 4.
17. РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 4639. Л. 110.
18. РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 4639. Л. 108-108 об.
19. РГВИА. Ф. 400. Оп. 1. Д. 4639. Л. 59-62.
20. Шолпан. Алматы: Ақ арыс, 2010. Б.96.
21. Чокай-оглы М. Туркестан под властью Советов. Статьи, воспоминания. Алма-Ата: Айқап, 1993. С.8.

Аннотация: Положение казахского народа, видевшего мертвых на своей земле, совершенно осложнилось, когда возникла потребность в людских ресурсах для царской войны. Он хорошо понимал умных Сынов Степи, как связаны их головы, как коротки их руки - без оружия, без сопротивления - жили в духе военной демократии, в военное время, не раз спасая землю и воду от врага, пришедшего на край страны, был им совершенно чужд. Несмотря на то, что те, кто учился в стране, призывали не проливать кровь, начавшееся в 1916 году Национально-освободительное восстание приобрело национальный характер, сопротивляться до конца ложке крови, приложить усилия к восстановлению главного строя своей государственности-ханства, открыть единый фронт для всех инородцев и упорно развивать полевую тактику и стратегию войны, не прекращать почти год вооруженного сопротивления против профессиональной регулярной русской армии, вооруженной ЛЬДОМ.

Ключевые слова: национально-освободительная война, царский указ, буратана, солдат, тыловая работа

Abstract. The situation of the Kazakh people, who saw the dead on their land, was completely complicated when the need for Human Resources arose for the Tsarist war. He was well understood by the intelligent Sons of the Steppe, how tied their heads, how short their hands - without weapons, without

resistance - lived in the spirit of military democracy, in times of war, having repeatedly saved land and water from the enemy who came to the edge of the country, was completely alien to them. Despite the fact that those who studied in the country urged not to shed blood, the National Liberation uprising that began in 1916 to become a national character, to resist until the end of a spoonful of blood, to make efforts to restore the main system of their statehood-the Khanate, to open a single front for all aliens and to persistently develop field tactics and strategy of the war, not to stop armed resistance for almost a year against a professional regular Russian army armed with ICE is a great feat of the Kazakh people.

Keywords: National Liberation War, royal decree, buratan, soldier, Home Front Work